

Lautamiesten koulutuspäivät 13.9.2008 Helsinki

Oikeuskansleri Jaakko Jonkka

LAUTAMIEHEN ASEMA OIKEUSKANSLERIN NÄKÖKULMASTA

1. Lautamies oikeuskulttuurissamme

Lautamiehillä on suomalaisessa oikeuskulttuurissa vuosisataiset, kunniakkaat perinteet. Lautamies on juurevan ja kansanomaisen lainkäyttömme henkilöitymä. Lakituvassa lautamiehen on perinteisesti katsottu edustavan kansan oikeustajua ja ns. tervettä järkeä - toisinaan ehkä vastakohtana virkatuomarin kirjaviisauteen perustuvalla teoretisoinnilla. Näin vallankin vanhassa maaseutukulttuurissa.

Mutta miten on nykyisin? Lautamiehen merkityksestä ja tarpeesta käydään aika ajoin kiivasta keskustelua. Yhtäältä arvellaan, että modernissa yhteiskunnassa paikallistuntemusta edustavalle maallikolle ei ole samanlaista tarvetta kuin staattisessa agrariiyhteisössä. Toisaalta katsotaan, että maallikoiden osallistuminen tuomitsemistoimintaan on edelleen tärkeää, koska se lisää lainkäytön avoimuutta ja läpinäkyvyyttä sekä vahvistaa luottamusta tuomiovallan käyttöön.

2. Vallankäyttö edellyttää valvontaa

Luottamus lainkäytön kaikinpuoliseen asianmukaisuuteen on oikeusvaltion perusta. Luottamus on yhteydessä valvontaan. Vain uskottavasti valvottu vallankäyttö voi olla aidosti luottamusta herättävää.

Tuomioistuimiakin on valvottava. Mutta tämä poikkeaa jossakin määrin muusta viranomaisvalvonnasta. Perustuslaissa tuomioistuimille on taattu riippumattomuus, mikä tarkoittaa sitä, että tuomiovallan käyttöön ei valtion muiden elinten pidä puuttua. Toisaalta oikeusvaltiossa ei luonnollisesti voida hyväksyä kontrolloimatonta vallankäyttöä.

Miten valvonnassa sovitetaan yhteen tuomioistuinten riippumattomuus yhtäältä ja tarvittava ulkopuolinen kontrolli toisaalta? Pelkistäen sanottuna näin: ylimmät laillisuusvalvojat eivät puutu tuomioiden sisältöön eli tuomiovallan käytön ydinalueeseen. Pääasiallisesti valvonta kohdistuu menettelylliseen puoleen. Ylimpien laillisuusvalvojen eli valtioneuvoston oikeuskanslerin ja eduskunnan oikeusasiamiehen käytännöstä löytyykin tukku ratkaisuja, joissa on puututtu esim. tuomioistuinkäsittelyn viipymiseen ja kuulemisperiaatteen laiminlyöntiin sekä vaikkapa tuomarien esteellisyyteen ja työkeään käytökseen asianosaisia kohtaan. Myös oikeudenkäyntien julkisuuden toteutumista on silloin tällöin jouduttu arvioimaan.

Mutta ei tuomion sisältöäkään täysin ole rauhaan jätetty. Vaikka tuomioistuimelle kuuluvan harkintavallan käyttöön ei puututakaan, on tilanne toinen, jos tuomio on selvästi lainvastainen - esim. syytetty on tuomittu vanhentuneesta rikoksesta. Tällöin haemme tarvittaessa purkua korkeimmalta oikeudelta ja arvioimme millaiseen moitteeseen virhe tuomarin osalta antaa aiheen. Ajoittain olen joutunut nostamaan syytteitäkin puheenjohtajana toiminutta tuomaria vastaan tuomiovirheen johdosta.

Tuomioistuinten laillisuusvalvonnan yhteydessä herää kysymys myös lautamiehen vastuusta ja sen rajoista.

3. Lautamiehen valta ja vastuu

Lautamiesjärjestelmä uudistettiin vuonna 1993 alioikeusuudistuksen yhteydessä. Vanhaan lautamiesjärjestelmään verrattuna muutos oli käänteentekevä: lautamiesten entisen kollektiivisen päätösvallan tilalle tuli yksilöllisen äänioikeuden myötä ammattituomariin rinnastuva asema päätöksentekijänä. Valta kasvoi, mutta vastuu jäi lainsäädännössä avoimeksi. Sitä ei uudistuksen yhteydessä liiemmin edes pohdittu. Korkein oikeus kiinnittikin huomiota siihen, että uudistuksessa olisi pitänyt säännellä nimenomaisesti lautamiesten vastuusta.

Nykyinen oikeustila lautamiehen vastuun osalta tiivistetään tavallisesti seuraavasti: Lautamiehellä on periaatteessa samanlainen virkavastuu ratkaisun laillisuudesta kuin kärjäoikeuden ammattituomarilla, käytännössä hänen vastuunsa ei kuitenkaan ole yhtä laaja kuin lakimiespuheenjohtajalla.

Uudistuksen oltua voimassa toistakymmentä vuotta lautamiesten vastuuta on käytännössä testattu äärimmäisen harvoin. Oikeustila on epäselvä ja joskus on jopa esitetty epäilyjä, että uudistuksen jälkeen lautamiesten valta ja vastuu eivät ole tasapainossa.

Tätä kirjoitettaessa tuomioistuimen ratkaisuja lautamiehen vastuusta on tiedossani vain yksi hovioikeuden lainvoimaa vailla oleva syytäksi toteava ratkaisu, joka perustuu syytemääräykseeni pari vuotta sitten.¹ Asia on edelleen vireillä korkeimmassa oikeudessa. Ylimpien laillisuusvalvojenkin lautamiesten vastuuta linjaavia ratkaisuja on suhteellisen niukasti.

4. Vastuutilanteiden tyypittelyä

Lautamiehen oikeusturva vaatii, että tiedetään missä vastuun rajat kulkevat. Pahinta on, jos vastuu kohtaa yllättäen ikään kuin puun takaa.

Tarkastelen seuraavassa ylimmän laillisuusvalvojan näkökulmasta lautamiehen vastuuta keskeisimpien tyyppitilanteiden valossa.²

Prosessin menettelyä koskevista virheistä lautamies tuskin voi olla vastuussa. Puheenjohtaja vastaa prosessin johdosta. Myöskään jutun valmistelevista toimista (esim. haasteen antaminen) ja jälkitöistä lautamies ei voi joutua vastuuseen. Omasta käytöksestään lautamies on vastuussa samalla tavalla kuin ammattituomari. Myös esteellisyyttä koskevat säännökset koskevat yksilöllisesti kutakin oikeuden jäsentä.

Ongelmallisin on kysymys, milloin lautamiestä kohtaa vastuu tuomiossa olevasta virheestä. On perusteltua erottaa kaksi tilannetta: a) puheenjohtaja ja lautamiehet ovat yhdessä päätyneet ratkaisuun, joka on tullut kärjäoikeuden tuomioksi, b) kärjäoikeuden tuomioksi on tullut lautamiesten äänestysratkaisu, johon puheenjohtaja ei ole yhtynyt.

¹ Ratkaisua on selostettu oikeuskanslerin kertomuksessa vuodelta 2006 s. 171-174.

² Perusteellisemmin olen tarkastellut lautamiehen oikeudellista vastuuta teoksessa Oikeudenkäyntejä ja tuomioistuimia (Edita 2007) julkaistussa artikkelissani Oikeuskansleri tuomioistuinten valvojana s. 179-189.

5. Vastuu yhdessä tehdystä tuomiosta

Alioikeusuudistuksen peruslähdekohdista on johdettavissa vastuuta koskeva vahva periaate, että lautamies saa luottaa ammattituomarin laintuntemukseen ilman että hänen tarvitsisi oma-aloitteisesti ryhtyä selvittämään tuomion oikeudellista perustaa silloin kun hän on samaa mieltä tämän kanssa. Mutta lautamiehen asema itsenäistä päätösvaltaa käyttävänä tuomarina laukaissee jossakin vaiheessa selonottovelvollisuuden. Lautamies ei voi sokeasti seurata puheenjohtajaa. Lainopillisen koulutuksen puute ei poista huolellisuusvelvollisuutta.

Nämä kaksi vastakkaista periaatetta - nimitän niitä tässä luottamusperiaatteeksi ja selonottoperiaatteeksi - voidaan sovittaa yhteen vastuuta koskeväksi pääsäännöksi: lautamies vastaa vain siinä tapauksessa tuomiossa olevasta virheestä, että hänellä on ollut erityinen syy kiinnittää huomiota asiaan sillä tavalla, että hänen selonottovelvollisuutensa on lauennut. Lähtökohtaisesti luottamusperiaatteella on siten etusija, joka voi kääntyä konkreettisen tilanteen ominaispiirteiden mukaisesti.

Käytännössä kysymys on siitä, milloin varoituskellojen pitäisi soida selonottovelvollisuuden laukaisevalla tavalla. Ainakin kahteen kysymykseen on tässä perusteltua kiinnittää huomiota: Miten keskeisestä tuomitsemistoimintaan kuuluvasta asiasta on kysymys? Ja miten helppoa lautamiehen asemassa olevan maallikon on ollut virhe havaita?

Lautamieheltä on lupa odottaa ainakin "normaalin valistuneen kansalaisen" herkkyyttä tunnistaa oikeusjärjestyksen keskeisiin perusteisiin kuuluvia asioita. Varoituskellojen pitäisi herätellä huolellisen lautamiehen huomiota esim. tuomittaessa rangaistus tai vahingonkorvaus ilman sitä koskevaa vaatimusta. Kysymys on oikeusjärjestyksen perusasioista ja virheen havaitseminen ei edellytä juridista erityisosaamista vaan tarkkaavaisuutta. Oikeudenkäynnissä esitettyjen vaatimusten jättäminen huomiotta päätösharkinnassa on myös asia, johon lautamiehen voisi edellyttää kiinnittävän huomiota; kysymys ei ole varsinaisesti lainopillista tietoa koskevasta asiasta vaan pikemmin huolellisuudesta istunnossa. Rangaistuksen tuomitseminen sellaisesta teosta, joka selvästikään ei ole rikos, kuulunee niin ikään lautamiehen asemassa olevan henkilön tietämyksen piiriin. Selkeästi rangaistusasteikon ylittävän rangaistuksen tuomitseminen voi myös tapauskohtaisesti olla asia, johon "valistuneen maallikonkin" odottaisi kiinnittävän huomiota.

Nämä esimerkit osoittavat, että kysymys on eri tekijöiden painoarvoista. Mainitut tekijät eivät siis sellaisenaan välttämättä synnytä vastuuta virheestä, mutta ne korostavat selonottovelvollisuutta. Mitä selvemmin havaittavissa olevasta virheestä on kysymys ja mitä keskeisemmin tuomitsemistoiminnan ydinasioden piiriin se kuuluu, sitä painavammin perusteiden voidaan katsoa, että lautamiehen olisi tullut siihen kiinnittää huomiota.

6. Lautamiesten vastuu "omasta" tuomiosta

Entä sitten tilanne, jossa lautamiehet ovat päätyneet ratkaisuun vastoin puheenjohtajan mielipidettä? On selvää, että lautamies vastaa ainakin niistä virheistä, joista hän vastaa edellä selostetussa tilanteessa. Mutta vastaavatko lautamiehet "omasta" tuomiostaan

tätä laajemmin?

Puheenjohtajan on lain mukaan selostettava lautamiehille "asiassa esiin tulleet kysymykset ja niihin soveltuvat säännökset". Jos hän tämän laiminlyö, hän vastaa tietysti tästä. Mutta puheenjohtajan vastuutaan tuskin on mahdollista ulottaa niin pitkälle, että hän vastaisi myös tuomiosta, jota ei ole kannattanut. Puheenjohtajan vastuu lautamiesten tuomiosta voinee syntyä lähinnä vain niissä tapauksissa, joissa virhe on seurausta hänen virheellisestä selostuksestaan lautamiehille.

Mutta voiko puheenjohtajan informointivelvollisuuden laiminlyönti vapauttaa tuomion tehneet lautamiehet tuomion virheellisyyttä koskevasta vastuusta? Jos näin olisi, kuka silloin tuomiosta vastaisi? Tähän kysymykseen kulminoituu merkittävin vastuuta koskeva epämääräisyys. Yhtäältä olisi kohtuutonta ja oikeudellisestikin ongelmallista säilyttää vastuuta lautamiehille kaikissa tapauksissa. Mutta toisaalta vielä ongelmallisempaa olisi ajatella, että olisi olemassa tuomio, jonka virheellisyydestä eivät sen tekijät - tai kukaan muukaan - olisi vastuussa. Vastuutonta tuomiovallan käyttöä ei voi olla olemassa.

Kun nyt kysymys on lautamiesten itsenäiseen harkintaan perustuvasta tuomiosta, voidaan pääsääntö muotoilla seuraavasti: Lautamiehet vastaavat "omassa" tuomiossaan olevista virheistä, ellei jokin erityinen syy vastuuta poista. Luottamusperiaatteen ja selonottoperiaatteen keskinäinen etusijajärjestys on siis lähtökohtaisesti päinvastainen kuin ensimmäisessä tilanteessa. Jo se, että lautamies on lähtenyt puheenjohtajan kannasta poikkeavalle linjalle, tuo korostuneen velvollisuuden selvittää huolellisesti aiotun ratkaisun lainmukaisuutta. Lautamies ei voi passiivisesti tuudittautua sen varaan, että puheenjohtaja huomaa ja korjaa mahdolliset virheet vaan hänellä on aktiivinen ja oma-aloitteinen selonottovelvollisuus ratkaisunsa liittyvistä oikeudellisista ongelmista. Mutta jos lautamiehen huolellisesta asiaan perehtymisestä huolimatta on tuomioon jäänyt virhe, joka on luonteeltaan sellainen, että sen olisi voinut havaita vain oikeudellisella asiantuntemuksella, vastuuta ei syntyne.

Kysymys on viime kädessä siitä, millaista huolellisuutta ja selonottovelvollisuutta tuomiovallan käyttäjältä on tehtävänsä hoitamisessa edellytettävä. Eri oikeudenalojen yleisten oppien hallitsemista ei ole lautamieheltä perusteltua odottaa, mutta sitä voi kysyä, eikö tuomarin tehtävässä toimivalle pitä asettaa suhteellisen kovia vaatimuksia esim. soveltamiensa lainkohtien sisällön varmistamisen suhteen (esim. rangaistusasteikon minimi ja maksimi).

7. Lopputoteamuksia

Kokoavasti totean, että vastuun arviointi on tapauskohtaista punnintaa. Aluksi määritellään vastuuta koskeva pääsääntö ja sen jälkeen arvioidaan, onko tapauksessa tekijöitä, jotka tekevät oikeudellisesti perustelluksi poikkeamisen tuosta pääsäännöstä

Tiivistän sanomani seuraavasti: Lautamies ei vastaa laintuntemattomuudesta vaan huolimattomuudesta ja selonottovelvollisuuden laiminlyönnistä. Tehtävän luonne ja siihen liittyvä valta huomioon ottaen vastuun kynnyksestä ei voida ihmisten oikeusturvan ja lainkäyttöä kohtaan tunnettavan luottamuksen nimissä asettaa kovin korkealle. Yhteiskunnan eri alueilla maallikot joutuvat tekemään joskus hyvinkin vaikeita oikeudellisia ratkaisuja. Ja he vastaavat niistä normaalien vastuuperiaatteiden mukaisesti. Tuomarin asemassa olevalta lautamieheltä pitää voida vaatia vähintään samaa.

Oma kysymyksensä on, pitäisikö lautamiesten vastuusta olla laissa erityissäännös. Jos nykyjärjestelmä halutaan säilyttää, lain tarkistaminen tältä osin olisi perusteltua. Ensinnäkin lautamiesten oikeusturva puoltaisi sääntelyn selkiyttämistä. Ei ole tuomarinehtävän hoitamisen kannalta asianmukaista, että vastuun perusteet ovat epämääräiset. Toiseksi epämääräisyys vastuukysymyksessä ei ole asianmukaista oikeudenhoidon yleisen uskottavuudenkaan näkökulmasta.

Isompi kysymys on, olisiko lautamiesjärjestelmällä tavoiteltavat edut säilytettävissä, vaikka luovuttaisiin lautamiesten yksilöllisestä päätösvallasta ja palattaisiin vanhaan kollektiiviseen äänioikeuteen. Itse olen taipuvainen ajattelemaan niin, että lautamiehen rooli tällä tavalla selkiytyisi ja myös valta ja vastuu olisi paremmin saatavissa tasapainoon.